

GRAVATS RUPESTRES A LA REGIÓ SEPTENTRIONAL DE LA SERRALADA DEL CADÍ

Jordi Casamajor

Resum

Aquest treball és el resultat de la recerca, documentació i estudi sobre els gravats rupestres prehistòrics i històrics localitzats per l'autor a la zona geogràfica que comprèn la part septentrional de la serra del Cadí, a la comarca de l'Alt Urgell.

La profusió de motius representats i la profunditat simbòlica que expressen, més una gran varietat iconogràfica, fan que els gravats prenguin una gran rellevància en aquest àmbit. Aquests espais sagrats són veritables testimonis de la religió primigènia dels antics pastors pirinencs.

Els conjunts rupestres descoberts per l'autor sovint es troben en llocs emboscats i de difícil accés. Els gravats més antics es podrien datar al final de l'edat de bronze i principis de l'edat del ferro, però també hi trobem barrejats gravats medievals que, de fet, ens confirmen la continuïtat en el temps que sempre han tingut aquests llocs sagrats i de culte.

Els motius representats són símbols arboriformes, soliformes, cruciformes, reticulars, geomètrics, ziga-zagues, radials, estel·liformes, alfabetiformes i també alguna figura zoomòrfica.

Les tècniques de gravat són dues. La més antiga es coneix com a fusiforme i es va realitzar friccionant una destrala de pedra polida contra la superfície. L'altra tècnica ens va deixar una línia de traç fi possiblement ratllant amb una peça de sílex esmolat.

Aquest treball proposa un estudi històric i simbòlic dels gravats i els relaciona amb els similars existents a la Cerdanya i a Andorra. Conclou amb una hipòtesi del culte, religió i creences practicades.

Paraules clau: gravats rupestres, religions precristianes, simbologia, creences i rituals antics, signes esquemàtics, art rupestre, tradicions i representacions ancestrals als Pirineus

Abstract: *Rock engravings in the northern region of Cadí range*

This work is the result of research, documentation and study of the prehistoric and historic rock engravings located by the author in the geographical area that includes the northern part of Cadí range, in the county of Alt Urgell.

The profusion of represented motifs and the symbolic depth they express, plus the large iconographic variety, make these engravings of great importance in this field. These sacred spaces are true witnesses to the original religion of ancient Pyrenean shepherds.

The engravings discovered by the author are often found in ambushed places with difficult access. The oldest engravings could be dated to the end of the Bronze Age and early Iron Age, but there are also medieval engravings which, in fact, confirm the continuity in time that these sacred places have always had.

The represented motifs are symbols of shapes such as trees, sun and cross shapes, reticular, geometric, zigzags, radial, star shapes, alphabet shapes and also some zoomorphic figures.

There are two engraving techniques. The older one is known as fusiform and was made by scraping a polished stone ax against the surface. The other technique consisted of fine lines possibly made with a piece of sharp flint.

This work proposes a historical and symbolic study of the engravings and relates them to similar ones existing in La Cerdanya and Andorra. It concludes with a hypothesis of worship, religion and practice beliefs.

Key words: Rock engravings, pre-Christian religions, symbols, beliefs and rituals, schematic symbols, rock art, traditions and ancestral representations in the Pyrenees

Introducció

El treball que us presentem és el resultat de la recerca i estudi sobre els gravats rupestres localitzats a la zona geogràfica que comprèn la part més septentrional de la serralada del Cadí. Aquests gravats rupestres són el vestigi gràfic i simbòlic de l'espiritualitat, la religiositat i les creences dels primers pobladors d'aquesta àrea pirinenca.

Creiem que són un veritable testimoni de la primitiva religió pagana i precrisiana que van practicar els pastors dels Pirineus. Hem agafat com a referència el Cadí perquè és l'element

orogràfic més representatiu de la zona estudiada i també perquè la majoria de gravats que hem estudiat miren obertament a la vall que emmarca la serralada. Probablement aquesta serra omnipresent en tota la zona va ésser un punt de referència tant geogràfica com espiritual en el moment en què es varen realitzar els gravats rupestres.

Tots els gravats estan ubicats dins el terme del municipi de Cava i Ansovell, a la comarca de l'Alt Urgell. Alguns els vam descobrir a tocar dels antics límits del comtat de Cerdanya. Actualment aquesta primitiva frontera coincideix amb la trenca del poble de Vilanova de Banat. Els altres gravats els podríem relacionar amb la xarxa de camins que porten al poble de Querforadat.

Els gravats es troben realitzats sobre esperons rocosos. Es van buscar les superfícies de pedra més idònies i les roques més planes i llises (tampoc no descartem que per a la tria es pogués arribar a tenir en compte el cromatisme).

Vàrem començar la recerca de gravats rupestres en aquesta zona l'any 2000 i hem acabat els treballs de camp, localització i estudi l'any 2013.¹

Alguns dels gravats els vam localitzar pel mètode de demanar als veïns de la zona si coneixien de l'existència de dibuixos realitzats sobre roques properes. Algunes de les entrevistes van tenir resultats positius: els nostres informadors ens van mostrar o indicar (de manera més o menys exacta) com trobar els indrets amb presència d'art rupestre.² Altres gravats els hem anat descobrint tot rastrejant zones properes o indrets que, per tipologia, ens van semblar propicis.

D'un cert nombre de gravats ens en van informar caçadors que aguaitaven senglars en parades de cacera. Alguns d'aquests llocs de guaita també van ser utilitzats molts segles enrere per representar-hi els gravats. Els caçadors, tot i fixar-se en els gravats i trobar-los curiosos, mai no van saber atribuir-los la importància que realment tenen per a l'investigador. Malgrat aquest detall, els gravats els van colpir suficientment com per seguir recordant perfectament el lloc on es trobaven. Només així s'entén que ens els poguessin mostrar o indicar ja passats molts anys del moment en què els van veure per darrera vegada. Cal aclarir que tots els nostres informants havien vist els gravats quan eren joves; en l'actualitat tots volten els setanta i els vuitanta anys d'edat.

En aquest treball ometem la ubicació exacta dels gravats per qüestions de conservació i preservació d'aquest patrimoni cultural tan fràgil.

Tipologia i datació

En aquesta zona hem descobert gravats amb dues tipologies ben diferenciades:

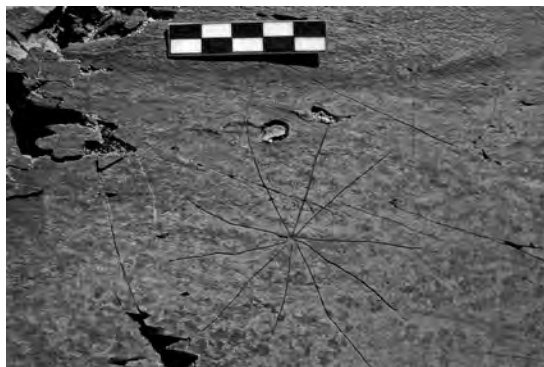
1. Gravats de tipologia fusiforme

S'anomenen així per la seva marcada secció en forma de fus o de nau. Es van realitzar friccionant una destrala neolítica (popularment anomenada pedra de llamp) sobre la superfície d'una roca d'esquist o pissarra.³ La geologia d'aquesta regió ha donat una tonalitat ocre i daurada a aquestes roques per l'oxidació del ferro que contenen. Aquesta coloració dona a la roca una pàtina molt vistosa.

2. Gravats de traç fi o filiformes

Aquests gravats es van realitzar amb el tall d'una eina fina i esmolada sobre la roca (possiblement es tracti d'un fragment de sílex o alguna eina punxant). Amb aquestes eines es crea un dibuix ben definit, de secció lineal i poc profunda.

En la majoria de conjunts les dues tipologies ja esmentades (1 i 2) es troben barrejades i combinades. Això és degut al fet que segurament es van gravar en èpoques o moments diferents. No hem d'oblidar que aquests llocs de culte han estat visitats i revisitats al llarg de la història, i cada generació n'ha fet ús mitjançant diverses tècniques, iconografia i, fins i tot, tipus de ritus. És comú que un indret amb representacions simbòliques i culturals mantingui una tradició de romiatge perllongada en el temps.

La datació dels gravats és la qüestió que més desacord suscita entre els investigadors. Darrerament, però, l'arqueòleg Pierre Campmajó ha publicat la seva tesi doctoral, on dona a conèixer el corpus de gravats rupestres de la Cerdanya. En aquest ampli estudi detalla el parèntesi temporal on podrien ubicar-se els gravats dels quals parlem ara.⁴ Seguint aquesta referència, els gravats més antics que hem trobat es podrien datar entre els segles III i II aC i fins als segles I i II dC.

Els gravats més moderns correspondrien a l'època medieval. Tot i així, cal tenir cautela a l'hora de considerar una datació absoluta: és preferible restar sempre en l'àmbit de la hipòtesi probable més que no pas en certeses difícils de comprovar.

Vist que els conjunts de gravats que nosaltres estudiem són similars als estudiats per Campmajó i que presenten les mateixes tipologies i simbologies, i vista, a més a més, la proximitat geogràfica, se'ls pot englobar amb fiabilitat dins d'un mateix producte cultural. És per això que triem de basar-nos aquí en les dades proposades per Campmajó.⁵

Creiem que els gravats més antics els podrien haver realitzat els pobles de pastors seminòmades que van habitar aquesta franja del Pirineu als segles anteriors i posteriors a la romanització. Aquests pobles indígenes, que anomenem *Cerretani*, haurien tingut relació amb els pobles ibèrics veïns i van ésser romanitzats en major o menor grau segons el seu aïllament geogràfic.

Dins de l'àrea pirinenca més propera hi trobem altres representacions similars que resten sota la mateixa influència cultural. A la Cerdanya, els conjunts més destacats són a la Tor de Querol, Guils, Ger, Err i Osseja.⁶ A Andorra són el Roc de les Bruixes, el Pui de la Massana, el Lloser de Vila, l'Espeluga, Sornàs, Arinsal i cal Diumenge.⁷ Al Pallars Sobirà són les inscultures d'Arati, els gravats de la Guineu i els gravats del Gavatxó.⁸

Interpretació simbòlica

La major part de gravats de tipus fusiforme es van executar formant petites agrupacions, moltes vegades en forma de ventall i de forma paral·lela. Algunes d'aquestes incisions es van encapçalar amb una V invertida, fent que la representació semblés una fletxa. El ritme i

mètode d'execució ens podrien fer pensar en alguna mena de codi. Tot i això, podem trobar els mateixos signes aïllats i sense cap nexa amb el conjunt, com si es tractés d'algun tipus de marca votiva o restes de petjades ritualistes. El que cada cop sembla més descartat per part de la comunitat científica és que aquests gravats siguin antics esmoladors d'eines de pedra polida (hipòtesi sostinguda durant força temps). Aquestes representacions simbòliques es troben en llocs especialment escollits, espais naturals on sembla lògic pensar que es realitzava algun tipus de culte o adoració possiblement de tipus animista o naturalista.

Personalment som del parer que els gravats són els testimonis, tant individuals com col·lectius, que van deixar sobre la pedra persones que van visitar i possiblement idolatrar aquests espais sacralitzats. Cada gravat es podria interpretar com una marca de pas que evidència la realització del ritual.

En el conjunt d'inscultures podem trobar-hi gravats molt ben elaborats que representen formes radials, relacionables amb algun tipus de culte solar. Hi veurem pentagrames executats d'un sol traç, que evidencien la destresa de l'autor (l'habilitat a dibuixar correctament aquests signes profilàctics i de bon auguri accentuava el seu caràcter màgic i de protecció). També hi trobarem figures en forma d'alabarda, fletxes, ziga-zagues, aspes, representacions cruciformes, arboriformes, alfabetiformes, filiformes, dibuixos d'ocells i, de manera genèrica, el que podríem descriure com diversos símbols geomètrics.

Interpretar amb exactitud el missatge dels gravats és complicat, perquè el seu veritable significat molt sovint no és el purament figuratiu i s'ha perdut en el temps. La implantació del cristianisme va anar esborrant, diluint o assimilant les creences i el simbolisme dels cultes pagans originaris d'aquestes regions, relacionats bàsicament amb el culte a la natura.

Els indrets amb presència de gravats són veritables espais sagrats, temples erigits enmig de la natura per adorar processos naturals i cicles de vida, mort i resurrecció.

Alguns autors han volgut relacionar els gravats amb els estats alterats de consciència dels seus autors.⁹ Xamans i bruixots d'altres cultures han buscat realitats paral·leles i experiències sensorials per comunicar-se amb esperits i ancestres. Part dels gravats podrien representar les visions de caire màgic i espiritual que varen tenir els seus autors en estat de trànsit, però aquí entrem ja en un àmbit altament especulatiu.

Encara que el veritable significat d'aquests símbols continuï essent una incògnita, creiem acceptable establir-hi una relació amb un seu sentit màgic i religiós i amb els cultes, divinitats i creences dels nostres avantpassats.

Un veí de la zona ens va explicar que encara a mitjan segle passat els pastors tenien el costum de gravar creus en determinats indrets com a signe de bon averany. És fàcil veure en aquest fet una pervivència o fossilització de la funció original d'alguns gravats prehistòrics.¹⁰

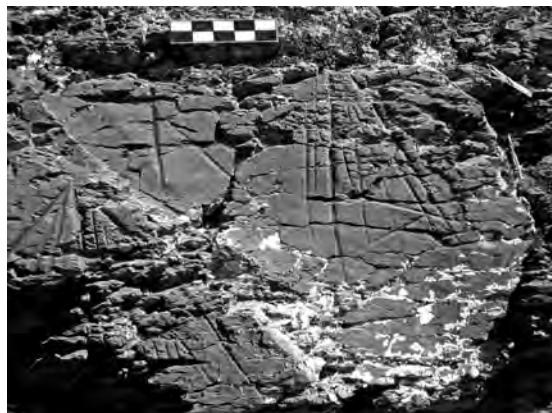
Actualment encara podem trobar representades algunes de les figures més representatives dels gravats a les portes de fusta de velles cases dels pobles de Cava i Ansovell. Això ens indica que antigament es coneixien els gravats primitius i que algú del poble en va reutilitzar la seva simbologia fins a finals del segle XIX o principis del segle XX.¹¹

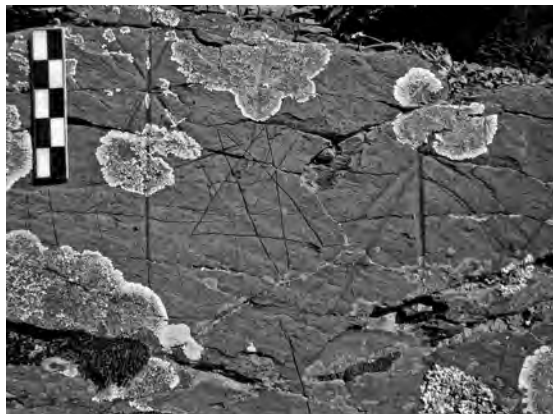
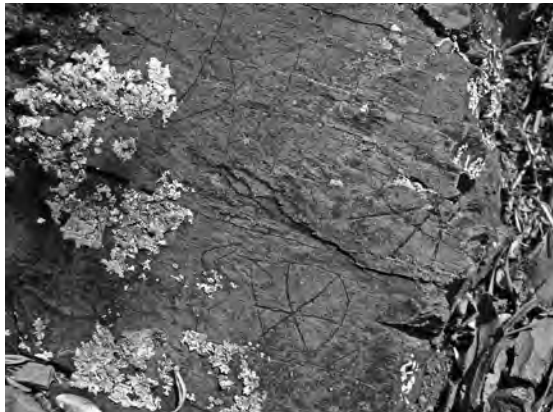
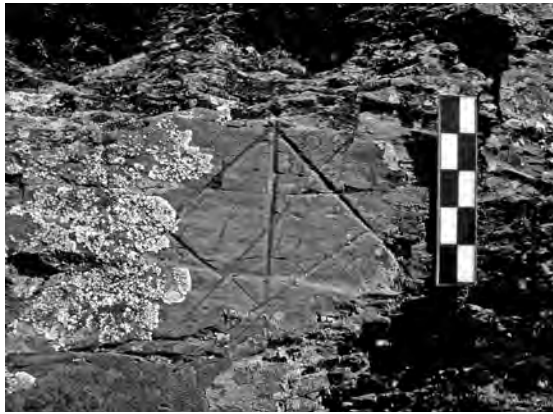

Estudis monogràfics dels conjunts

Tossal de Cava

En aquest conjunt hi trobem la combinació de gravats fusiformes i filiformes. El ventall de representació simbòlica és força variat i extens. En un petit esperó rocós o cap de baser d'esquist que mira obertament al Cadí s'hi van representar figures radials, estel·liformes,

soliformes i fusiformes. Hi trobem també la presència d'alguna grafia ibèrica aïllada. Com en la majoria de conjunts, el tossal de Cava es troba en un lloc destacat i elevat, tot i que els gravats van ser realitzats a les cares més resguardades i amagades de les roques. D'alguna forma els seus autors van voler ocultar els seus espais sagrats de les mirades alienes.

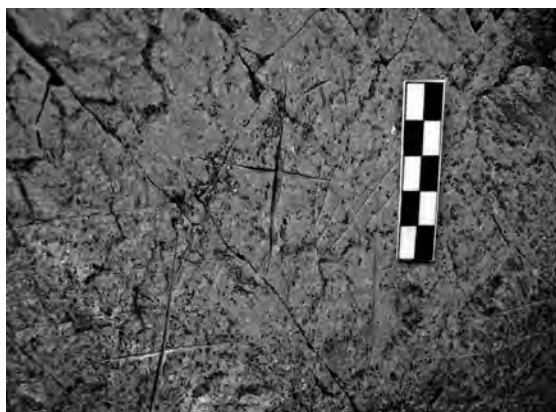
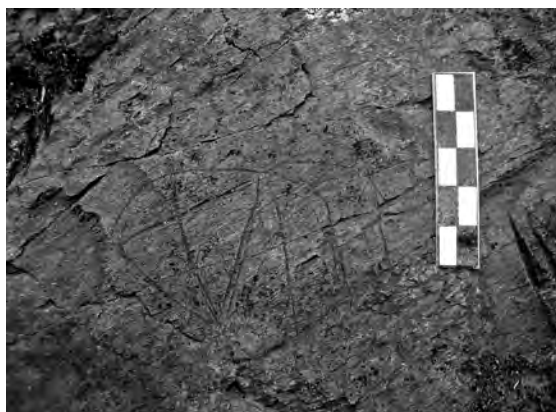
Cultia de l'Hort

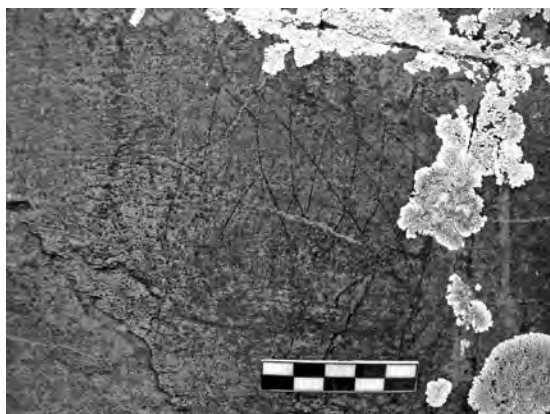
Conjunt de gravats representats sobre un emplaçament molt reduït però amb gran profusió de signes. Aquests espais ens recorden el concepte pictòric de l'*horror vacui*. Els autors tenien tendència a cobrir tota la superfície de roca amb una gran multitud d'elements simbòlics. Volem destacar la presència d'una figura radial molt ben executada, probablement una imatge solar, i també la gran quantitat de representacions cruciformes. Aquest conjunt es troba a prop d'un antic camí ramader, però resta especialment amagat i és de difícil localització.

Serra de Verdiguers

Conjunt de gravats de traç fi localitzats en una zona molt emboscada. En aquest cas els autors van escollir un gran bloc de roca d'un color daurat molt agradable que resta isolat enmig d'un bosc. L'espai on es troba aquest conjunt no és especialment representatiu ni és obert a la vall com els altres. Per això creiem que va ser la coloració de la roca el que probablement determinés que fos gravada. En aquest conjunt volem destacar les representacions en forma de sanefa geomètrica i una possible figura antropomòrfica molt esquemàtica.

Camí de Vilanova de Banat

Petit conjunt de gravats que es troba a tocar del camí que porta d'Ansovell a Vilanova de Banat. Aquests gravats són al costat d'una antiga creu de terme que separa els dos municipis i antigament delimitava el comtat de Cerdanya i el d'Urgell.

Era normal escollir llocs amb presència d'elements ja coneguts des d'antic, com els gravats, per plantar-hi creus o fites termenals al costat. Fer coincidir ambdós elements justificava en certa forma l'elecció de la trenca o límit. Els monuments megalítics com dòlmens o menhirs també s'han emprat com a elements representatius per delimitar el territori.¹²

Prop del conjunt de la cultia de l'Hort hi trobem un cas similar, ja que també existeix una creu de terme en el mateix indret.

Cal no confondre les creus de terme amb les que es van gravar per cristianitzar aquests espais de culte pagà. Molts dels indrets sagrats pagans, l'existència dels quals l'església

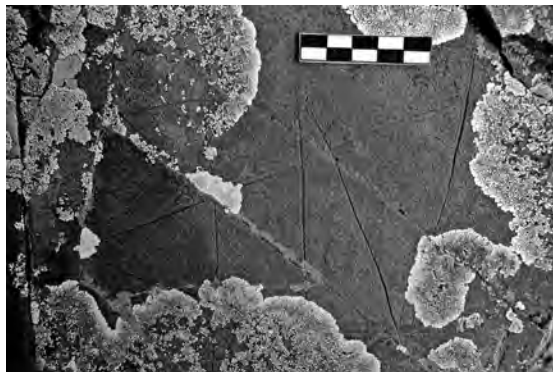

coneixia, van ser re-sacralitzats amb la inclusió de creus cristianes. Malauradament, alguns també van ser destruïts. Al camí de Vilanova de Banat hi trobem un exemple de creu cristianitzant; en aquest cas, però, es van respectar els gravats antics.

D'aquest conjunt, la representació més interessant i que volem destacar és un gravat en forma de fletxa.

Cap de la Serra o castell dels Moros

Aquest conjunt de gravats es troba relativament a prop d'un castell medieval o torre de vigia que guardava una de les vies d'entrada al comtat de Cerdanya. Actualment aquest edifici està totalment enrunat. Al cap de la serra de Verdiguers vam descobrir un conjunt heterogeni de gravats amb presència de símbols dispersos sense connexió temàtica o iconogràfica aparent. Des d'alguns llocs propers als gravats és possible albirar el santuari del Boscall, primer nucli cristianitzador d'aquesta zona.

Gravats del Solà

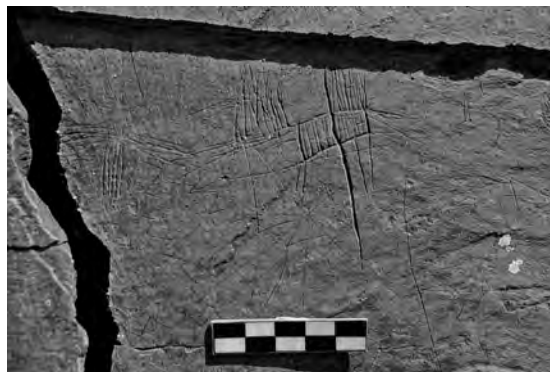
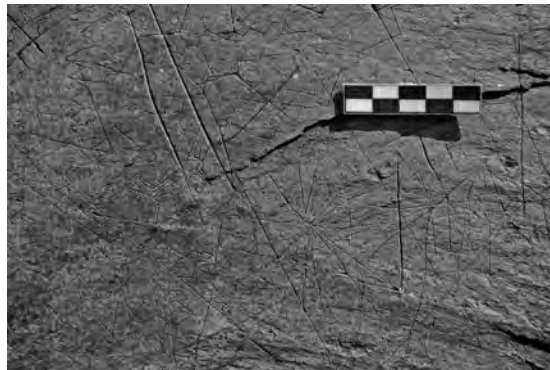
Aquest darrer conjunt és per a nosaltres el més enigmàtic i difícil d'interpretar. Paradoxalment, també és el més ben conservat i interessant. Es troba molt amagat en un indret de difícil accés. Segurament aquest aïllament ha contribuït precisament a la seva preservació. De fet, nosaltres el vam descobrir un dia que estàvem perduts per la zona tot fent recerca.

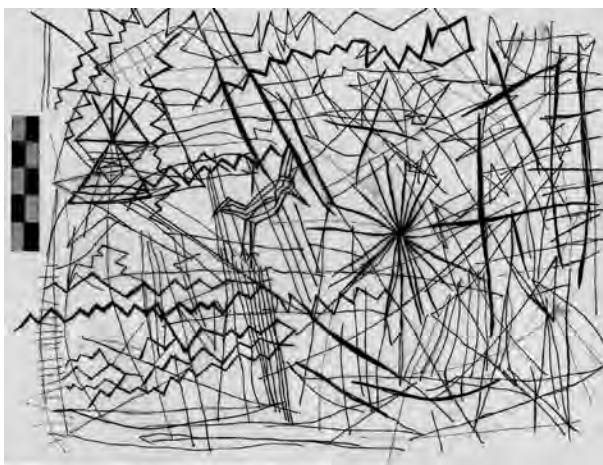
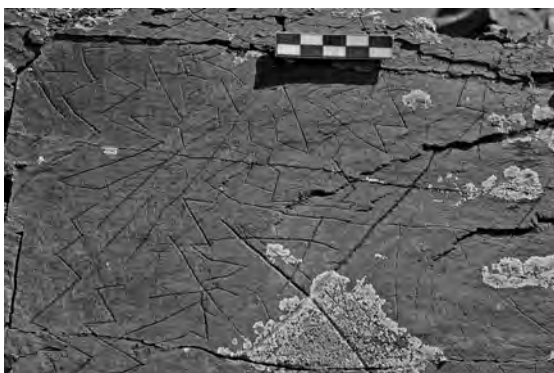
Els gravats van ser realitzats damunt d'un gran bloc cúbic i regular d'esquist. La superfície polida i vertical va servir als gravadors per reproduir una gran profusió de símbols i dibuixos.

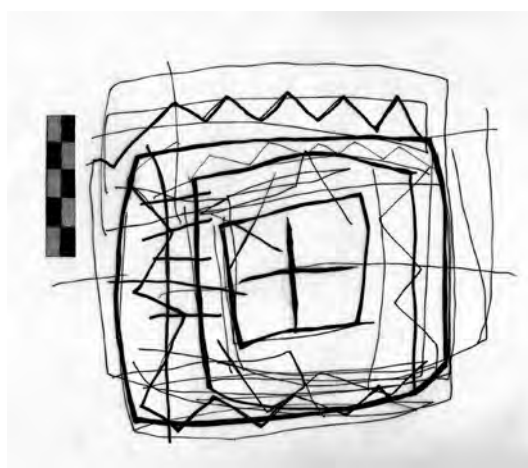
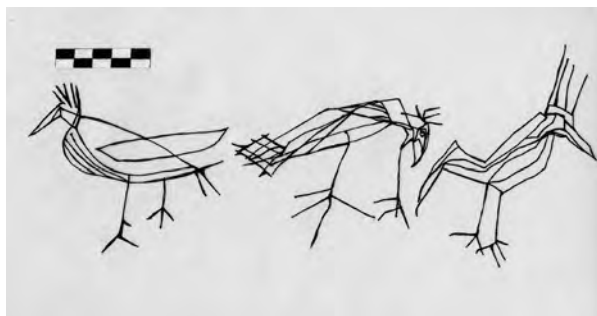
Troblem aquí un fenomen gens aïllat pel qual es tria un únic bloc de pedra i es rebutgen els del voltant. A més, tots els gravats s'ubiquen en una sola cara de la roca i es descarten les adjacents. Finalment, s'escullen els espais de representació d'una forma molt premeditada.

Els gravats semblen, a primer cop d'ull, un simple garbuix caòtic d'incisions. Ens van recordar exemples de representacions extàtiques o de visions al·lucinants. Es tracta d'imatges molt originals, tant en l'aspecte formal com en el simbòlic. Tot aquest espai cultural té molta força expressiva i contundència visual. Els signes més representats són ziga-zagues molt marcades i profundes i una gran quantitat de motius geomètrics entrelaçats. Hi veiem una tendència a emmarcar certes figures amb la voluntat de destacar-les i diferenciar-les del conjunt. Sembla que hi hagi un clar interès per maximitzar certes imatges i establir un ordre segons la seva importància simbòlica. El conjunt és impressionant i conté una sorprenent riquesa simbòlica i qualitat plàstica.

A la perifèria del conjunt hi trobem algunes representacions en forma d'aus (possiblement es tracta de paons o galls). Aquestes imatges podrien ser posteriors i són habituals en les iconografies medievals. Són els dibuixos més naturalistes que hem trobat i simbolitzen conceptes de regeneració o resurrecció.¹³

Bibliografia

ABELANET, Jean (1990). *Les roches gravés nord catalanes*. Prada de Conflent: Centre de Recerques i d'Estudis Catalans, Universitat de Perpinyà.

ANATI, Emmanuel (1966). *El arte rupestre galaico-portugués. Simposio de arte rupestre*. Barcelona: Diputació provincial de Barcelona, Institut de Prehistòria i Arqueologia, p. 197-254.

CAMPMAJÓ, Pierre (2003). «Les gravures Ibères dans l'art rupestre de l'Âge du Fer. Le cas de Cerdagne», a *XII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Món ibèric als països catalans*, (2 vol.). Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans, p. 101-133.

— (2005). «Les roches gravées d'époque ibère sont-elles des marqueurs de territoire?

Le cas de la Cerdagne», a *PaleoHispanica, Revista sobre lenguas y culturas de la Hispania Antigua*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico – Diputación de Zaragoza.

—— (2013) *Ces pierres qui nous parlent. Les gravures rupestres de Cerdagne (Pyrenées orientales) des ibères à l'époque contemporaine*. Canet: Éditions Trabucaire.

CANTURRI I MONTANYA, Pere (1985). «Variété des gravures rupestres», a *Dossiers / Histoire et archéologie*, 96 (juliol-agost). Dijon: Archéologia S.A, p. 50-55.

—— (2003). «Els gravats prehistòrics de les Valls d'Andorra», a *I Congrés Internacional de Gravats Rupestres i Murals*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 619-634.

CASAMAJOR, Jordi (2008). «Els gravats rupestres del Tossal de Cava i un estel solitari a Montalarí», a *Papers de Recerca Històrica*, 5. Andorra la Vella: Societat Andorrana de Ciències, p. 10-25.

—— (2009). «Noves aportacions als gravats rupestres d'Andorra i de l'Alt Urgell», a *Papers de Recerca Històrica*, 6. Andorra la Vella: Societat Andorrana de Ciències, p. 94-106.

—— (2010). «Gravats rupestres del coll d'Ares», *IBIX*, 7 (*Annals 2010-11*). Ripoll: Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès, p. 329-342.

—— (2010). «Gravats rupestres de l'Alt Urgell», a *Interpontes. Estudis de l'Alt Urgell*. La Seu d'Urgell: Institut d'Estudis Comarcals de l'Alt Urgell, p. 49-51.

COSTAS GOBERNA, Fernando & José Manuel HIDALGO CUÑARRO (1996). *Los motivos geométricos en los grabados rupestres prehistóricos del continente europeo*. Vigo: Asociación Arqueológica Viguera.

CASANOVAS ROMEU, Àngels; i Jordi ROVIRA PORT (1999). «Documents singulars per a una història de les mentalitats. Grafitis medievals i postmedievals de Catalunya», a *Grafitis. 6.000 anys de llenguatge marginal*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra – Ministeri de Turisme i Cultura, p. 11-50.

DÍEZ CORONEL, Luis (1988). «Nuevos grabados rupestres en la provincia de Lérida», a *Actes del Congrés Internacional d'Història dels Pirineus*. Cervera: Rufino García Blanco, vol. I, p. 261-265.

Notes

- 1 Les primeres notícies sobre la descoberta dels gravats rupestres en aquesta zona les vam publicar a: Jordi CASAMAJOR (2008), «Els gravats rupestres del Tossal de Cava i un estel solitari a Montalari», a *Papers de recerca històrica*, 5, Andorra la Vella, Societat Andorrana de Ciències, p. 10-20; i Jordi CASAMAJOR (2010), «Gravats rupestres de l'Alt Urgell», a *Interpontes. Estudis de L'Alt Urgell*, 1, la Seu d'Urgell, Institut d'Estudis Comarcals de l'Alt Urgell, p. 49-51.
- 2 Volem agrair a Joan Solans (àlies «Perot» de Vilanova de Banat), Joan Gispert (de Cal Joanet del poble de Cava), Antoni Pubill (àlies «Xorro» del poble de Cava) i Joan Pubill (de Cal Ponet d'Ansovell).l'ajuda i la informació que tant ens ha servit per realitzar aquest treball de recerca.
- 3 Laia Creus i Gispert fa un estudi complet d'aquestes destrals trobades a la mateixa zona on s'ubiquen els gravats. Vegeu-lo a Laia CREUS (2012), «Materials lítics prehistòrics localitzats en superfície al terme de Cava», a *Interpontes. Estudis de l'Alt Urgell*, 2, la Seu d'Urgell, Institut d'Estudis Comarcals de l'Alt Urgell, p. 41-64.
- 4 Pierre CAMPMAJÓ (2013), *Ces pierres qui nous parlent. Les gravures rupestres de Cerdagne (Pyrenées orientales) des ibères à l'époque contemporaine*, Canet, Éditions Trabucaire.
- 5 Converses amb Pierre Campmajó sobre l'autenticació i comparativa dels gravats.
- 6 Pierre CAMPMAJÓ, *op. cit.*
- 7 Pere CANTURRI I MONTANYA (1985), «Variété des gravures rupestres», *Dossiers / Histoire et archéologie*, 96 (juliol-agost), Dijon, Archéologia S.A., p. 50-55.
- 8 Jorge JIMÉNEZ ZAMORA (2006), *La imagen de los espacios de alta montaña en la prehistoria: el caso de los Pirineos Catalanes Occidentales*, Barcelona, Departament de Prehistòria de la Universitat de Barcelona.
- 9 Elisa GUERRA DOCE (2006), *Las drogas en la prehistoria*, Capellades, Edicions Bellaterra.
- 10 Converses amb Joan Pubill de Cal Ponet d'Ansovell.
- 11 Jordi CASAMAJOR, «Gravats rupestres de l'Alt Urgell».
- 12 Albert FÀBREGA (2009), «Els monuments megalítics com a fites medievals: El cas del Moianès», *Modilianum. Revista d'estudis del Moianès*, Moià, Associació Cultural Modilianum, p. 35-56.
- 13 Àngels CASANOVAS ROMEU; i Jordi ROVIRA PORT (1999), «Documents singulars per a una història de les mentalitats. Grafitis medievals i postmedievals de Catalunya», a *Grafitis. 6.000 anys de llenguatge marginal*, Andorra la Vella, Govern d'Andorra, Ministeri de Turisme i Cultura, p. 11-50.